

تاریخ تحولات سیاسی و اجتماعی ایران

(۱۳۲۰-۱۳۵۷)

دکتر سید علی‌رضا ازغندی

تهران

۱۳۹۲

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)

مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی

ازغندی، علیرضا، ۱۳۲۰ -

تاریخ تحولات سیاسی و اجتماعی ایران (۱۳۲۰-۱۳۵۷) / علیرضا ازغندی. - تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی، ۱۳۸۲.

۲ ج. در یک مجلد: جدول. - («سمت»: ۶۶۵ علوم سیاسی؛ ۲۴)

ISBN 978-964-459-702-2

بها: ۸۰۰۰۰ ریال.

Alireza Azghandi. History of Social and Political Development in Iran.

این کتاب قبلاً در ۲ جلد توسط همین ناشر در سال ۱۳۷۹ چاپ شده است.

چاپ اول: بهار ۱۳۸۱، چاپ هشتم: بهار ۱۳۹۲.

کتابنامه.

مندرجات: ج. ۱. تحولات اجتماعی ۱۳۲۰-۱۳۵۷. - ج. ۲. سیاست و حکومت در ایران ۱۳۲۰-۱۳۵۷.

۱. ایران - اوضاع اجتماعی - ۱۳۲۰-۱۳۵۷

۲. ایران - سیاست و حکومت - ۱۳۲۰-۱۳۵۷

۳. ایران - تاریخ - پهلوی - ۱۳۲۰-۱۳۵۷

الف. سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی.

۲ ت ۴ الف / ۱۵۰۱ DSR

۹۵۵/۰۸۲۴

۱۳۸۲

م ۸۱-۴۸۲۶۷

شماره کتابشناسی ملی

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)

مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی

تاریخ تحولات سیاسی و اجتماعی ایران (۱۳۲۰-۱۳۵۷)

دکتر سید علیرضا ازغندی (استاد و عضو هیئت علمی دانشگاه شهید بهشتی)

چاپ اول: بهار ۱۳۸۲

چاپ هشتم: بهار ۱۳۹۲

تعداد: ۱۵۰۰

حروفچینی و لیتوگرافی: «سمت»

چاپ: گلها (قم)، صحافی: زرین (قم)

قیمت: ۸۰۰۰۰ ریال. در این نوبت چاپ قیمت مذکور ثابت است و فروشندگان و عوامل

توزیع مجاز به تغییر آن نیستند.

نشانی ساختمان مرکزی: تهران، بزرگراه جلال آل احمد، غرب پل یادگار امام (ره)،

روبه‌روی پمپ گاز، کد پستی ۱۴۶۳۶، تلفن ۲-۴۴۲۴۶۲۵۰.

www.samt.ac.ir

info@samt.ac.ir

هر شخص حقیقی یا حقوقی که تمام یا قسمتی از این اثر را بدون اجازه ناشر یا مؤلف، نشر یا پخش یا عرضه یا تکثیر یا تجدید چاپ نماید، مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

سخن «سمت»

یکی از اهداف مهم انقلاب فرهنگی، ایجاد دگرگونی اساسی در دروس علوم انسانی دانشگاهها بوده است و این امر، مستلزم بازنگری منابع درسی موجود و تدوین منابع مبنایی و علمی معتبر و مستند با در نظر گرفتن دیدگاه اسلامی در مبنایی و مسائل این علوم است.

ستاد انقلاب فرهنگی در این زمینه گامهایی برداشته بود، اما اهمیت موضوع اقتضا می‌کرد که سازمانی مخصوص این کار تأسیس شود و شورای عالی انقلاب فرهنگی در تاریخ ۶۳/۱۲/۷ تأسیس «سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها» را که به اختصار «سمت» نامیده می‌شود، تصویب کرد.

بنابراین، هدف سازمان این است که با کمک‌داد از عنایت خداوند و همت و همکاری دانشمندان و استادان متعهد و دلسوز، به مطالعات و تحقیقات لازم بپردازد و در هر کدام از رشته‌های علوم انسانی به تألیف و ترجمه منابع درسی اصلی، فرعی و جنبی اقدام کند.

دشواری چنین کاری بر دانشمندان و صاحب‌نظران پوشیده نیست و به همین جهت مرحله کمال مطلوب آن، باید بتدریج و پس از انتقادات و یادآوری‌های پیاپی ارباب نظر به دست آید و انتظار دارد که این بزرگواران از این همکاری دریغ نورزند.

کتاب حاضر برای دانشجویان رشته علوم سیاسی در مقطع کارشناسی به عنوان منبع اصلی درس «تاریخ تحولات سیاسی و اجتماعی در ایران» به ارزش ۴ واحد تدوین شده است. امید می‌رود علاوه بر جامعه دانشگاهی، سایر علاقه‌مندان نیز از آن بهره‌مند شوند.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این سازمان را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی جمهوری اسلامی ایران یاری دهند.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۵۵	یادداشت بر چاب سوم
۱	مقدمه
	کتاب اول: تحولات اجتماعی ۱۳۲۰-۱۳۵۷
۶	فصل اول: تحول جمعیت و تحرک اجتماعی
۶	۱. جمعیت و توزیع آن
۱۱	۲. هرم سنی و ترکیب جنسی جمعیت
۱۲	۳. جمعیت فعال و غیرفعال
۱۵	۴. مهاجرت داخلی و خارجی
۲۴	فصل دوم: بخشهای اجتماعی و خدماتی
۲۴	۱. آموزش عمومی و عالی
۲۵	الف) آموزش عمومی
۳۳	ب) آموزش عالی
۳۸	۲. بهداشت و درمان
۴۳	۳. حمل و نقل و ارتباطات
۴۳	الف) راههای آسنالته
۴۷	ب) راه آهن
۵۰	ج) حمل و نقل دریایی و هوایی
۵۳	د) پست، تلگراف و تلفن
۵۷	۴. مسکن
۵۸	الف) فعالیتهای ساختمانی بخش دولتی و خصوصی
۶۴	ب) ریشه های مشکل مسکن

۶۹	۵. رسالت و وظایف رادیو و تلویزیون
۷۱	الف) رادیو
۷۹	ب) تلویزیون
۸۵	فصل سوم: فرهنگ، دین و دولت
۸۵	۱. فرهنگ عامه
۹۰	۲. فرهنگ سیاسی
۹۷	۳. خانواده ایرانی
۱۰۳	۴. دین و دولت
۱۱۶	فصل چهارم: ساختار طبقاتی و قشریندی اجتماعی
۱۱۸	۱. مالکان بزرگ
۱۲۰	۲. ایلات و عشایر
۱۲۴	۳. بورژوازی
۱۳۱	۴. روحانیون
۱۳۴	۵. کارمندان
۱۳۸	۶. روشنفکران
۱۴۳	۷. کارگران
۱۴۷	۸. دهقانان
۱۵۱	۹. لمپنها
۱۵۳	فصل پنجم: وضعیت کشاورزی - زراعی ایران
۱۵۳	۱. اشکال مالکیت ارضی
۱۵۳	الف) عمده مالکی - مالکیت اربابی
۱۵۵	ب) املاک خالصه
۱۵۵	ج) املاک موقوفه
۱۵۶	د) خرده مالکی
۱۵۷	۲. شیوه‌های بهره‌برداری از زمین و اشکال بهره مالکانه
۱۶۱	۳. جایگاه کشاورزی در سیاستگذاری دولت
۱۶۱	الف) برنامه عمرانی اول (۱۳۲۷-۱۳۳۳)
۱۶۲	ب) برنامه عمرانی دوم (۱۳۴۱-۱۳۴۴)

۱۶۲	ج) برنامه عمرانی پنجساله سوم (۱۳۴۶-۱۳۴۲)
۱۶۳	د) برنامه عمرانی پنجساله چهارم (۱۳۵۱-۱۳۴۷)
۱۶۴	ه) آخرین برنامه عمرانی (۱۳۵۶-۱۳۵۲)
۱۶۶	فصل ششم: اصلاحات ارضی در ایران
۱۶۶	۱. وضعیت روستاها در آستانه اصلاحات ارضی
۱۶۹	۲. سابقه اصلاحات ارضی در ایران
۱۷۴	۳. شرایط طرح اصلاحات ارضی
۱۷۹	۴. اهمیت و اهداف سیاسی و اجتماعی اصلاحات ارضی
۱۸۲	۵. چگونگی اجرای قانون اصلاحات ارضی
۱۹۰	۶. آثار اقتصادی و اجتماعی اصلاحات ارضی
۱۹۵	ارزیابی نهایی
کتاب دوم: سیاست و حکومت در ایران ۱۳۲۰-۱۳۵۷	
۱۹۸	فصل اول: چگونگی تدوین و مبنای قانون اساسی
۱۹۸	نگاهی گذرا به نهضت مشروطه خواهی
۱۹۹	چگونگی تدوین قانون اساسی و متمم آن
۲۰۱	متن و محتوای قانون اساسی و متمم آن
۲۰۴	ضعفهای محتوایی قانون اساسی
۲۰۶	فصل دوم: قوه مقننه و نظام انتخاباتی ایران
۲۰۶	نظامنامه انتخاباتی
۲۰۶	انتخابات مجلس شورای ملی
۲۱۲	انتخابات مجلس سنا
۲۱۴	انتخابات مجلس مؤسسان
۲۱۵	مجالس قانونگذاری
۲۱۵	وظایف و رسالت مجالس شورای ملی و سنا
۲۱۷	خصوصیات نمایندگان
۲۲۵	ترکیب طبقاتی و منشأ اجتماعی نمایندگان

۲۲۹	فصل سوم: مجریه، مکانیسمهای کنترل و سازمانهای اعمال قدرت
۲۳۰	شاه و محفل درونی وی
۲۳۰	دربار و سازمانهای آن
۲۳۶	وزارت دربار
۲۴۲	خانواده سلطنتی
۲۴۸	دیوانسالاری اداری و سیاسی
۲۴۸	هیأت دولت
۲۵۵	کارمندان
۲۵۷	مکانیسمهای کنترل و سازمانهای اعمال قدرت
۲۵۷	اسطوره‌سازی و باور ظل‌اللهی شاه
۲۶۰	نیروهای نظامی و اطلاعاتی
۲۶۹	احزاب دولتی
۲۸۲	اتحادیه‌های کارگری
۲۸۹	فصل چهارم: قوه قضائیه
۲۸۹	اهمیت و رسالت قوه قضائیه
۲۹۳	تشکیلات قوه قضائیه
۲۹۹	فصل پنجم: نهادهای تعدیل و تقسیم قدرت
۲۹۹	احزاب و تشکلهای سیاسی
۲۹۹	چگونگی تشکیل حزب در ایران
۳۰۴	گونه‌شناسی احزاب
۳۱۵	عوامل ناکارآمدی احزاب
۳۱۸	زندگی شورایی و عدم تمرکز اداری
۳۱۸	جایگاه قانون انجمنهای ایالتی و ولایتی
۳۲۴	تلاش برای تحقق قانون شوراها
۳۳۴	فصل ششم: سیاست اقتصادی - نفتی دولت
۳۳۴	وضعیت اقتصادی ایران
۳۴۵	نقش نفت در سیاست و اقتصاد ایران

صفحه	عنوان
۳۴۸	ضعفها و تنگناها
۳۵۲	فصل هفتم: سیاست خارجی
۳۵۲	اصول سیاست خارجی
۳۵۴	موازنه منفی
۳۵۶	موازنه مثبت
۳۵۹	روابط ایران و امریکا
۳۷۰	روابط ایران و شوروی
۳۸۷	فصل هشتم: سیاست امنیتی و دفاعی ایران
۳۸۷	استراتژی امنیتی
۳۹۲	خصوصیات مجریان تأمین امنیت
۳۹۶	ارزیابی نهایی
۳۹۸	منابع و مآخذ

یادداشت بر چاپ سوم

ما برون را ننگریم و قال را

ما درون را بنگریم و حال را

چاپ اول کتاب تحولات سیاسی و اجتماعی ایران سالهای ۱۳۲۰ تا ۱۳۵۷ در دو جلد جداگانه در مجموعه علوم سیاسی سازمان «سمت» در تابستان ۱۳۷۹ منتشر گردید، که مورد استقبال عموم و دانشجویان رشته‌های مختلف علوم انسانی، بالاخص رشته‌های تاریخ و علوم سیاسی قرار گرفت. به مصداق «سنت بد کز شر اول بزد/ این شر دیگر قدم در وی نهاد» این کتاب بر ضرورت کسب اطلاع و آگاهی از تاریخ اجتماعی و سیاسی تأکید دارد. در این کتاب فرایند تحولات اجتماعی ایران و ناموزون بودن رشد و توسعه سیاسی با این تحولات در سالهای سلطنت بهلوی دوم مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته و سعی شده است اسباب و علل فروپاشی نظام پادشاهی و استقرار جمهوری توضیح داده شود، بویژه آنکه تغییر و تحولات تاریخ‌سازی که از انقلاب مشروطیت تاکنون در بخشهای اجتماعی ایران صورت پذیرفته، ویژگی خاصی به ساختار قدرت سیاسی و وضعیت و شرایط اجتماعی ایران بخشیده است. در واقع، بحث از جامعه‌ای است که چه از جنبه فلسفی و چه از جهت اجتماعی و فرهنگی با جوامع دیگر کاملاً فرق می‌کند و لذا باید از موضع‌گیریهای فرصت‌طلبانه و داوریه‌های تنگ‌نظرانه پرهیز نمود و در ارزیابی تاریخ ایران از عقل و علم و تجارب تاریخی مدد جست.

چاپ سوم کتاب تحولات سیاسی و اجتماعی ایران بدین صورت مطلوب یک جلدی بدون تشویق همکاران فرزانه دانشگاهی و دانشجویان عزیز مقاطع مختلف تحصیلی رشته علوم سیاسی و مساعدت کارمندان محترم سازمان «سمت» امکان‌پذیر نبود، که جا دارد در اینجا از تمامی آنان صمیمانه تشکر نمایم.

دکتر سید علیرضا ازغندی

استاد علوم سیاسی دانشگاه شهید بهشتی

مقدمه

فکر تهیه و تدوین این کتاب از سالها پیش به دنبال تغییراتی که شورای عالی برنامه ریزی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری در برنامه های درسی علوم انسانی و اجتماعی دانشگاه های کشور انجام داد و درسی با عنوان «تحولات سیاسی و اجتماعی ایران» در برنامه آموزشی رشته های علوم سیاسی، جامعه شناسی و تاریخ گنجانده شد، به وجود آمد. اصولاً تدوین تاریخ اجتماعی ایران معاصر چه از جنبه کیفی و چه از جنبه کمی، برخلاف انتظار، از سوی جامعه شناسان و تاریخنگاران با اقبال کمتری نسبت به بررسی تاریخ سیاسی مواجه شده است. شاید این امر ناشی از جو غیر علمی و تحقیقاتی حاکم بر جامعه، محافظه کار بودن ایرانیان در برابر عقاید سیاسی و اجتماعی و کمبود منابع مورد نیاز باشد؛ بدین دلیل غیر مترقبه نیست که منابع اندک فارسی، بیشتر اقتباس و ترجمه آثار محققان خارجی است و آن معدود تاریخنگاران و جامعه شناسان ایرانی که تاریخ اجتماعی ایران را تدوین کرده اند، بیش از هر چیز به تألیفات خارجیان و اسناد بایگانیهای وزارتخانه ای کشورهای امریکا، فرانسه، انگلستان و آلمان متکی بوده اند.

بررسی شیوه های زندگی، روابط اجتماعی، رفتار و کردار مردم این سرزمین که در شمار پایدارترین و قدیمی ترین فرهنگ و تمدنهای جهانی است بدون تردید کاری بس دشوار است؛ بویژه آنکه این کشور در گذشته مکرراً مورد تاخت و تاز بیگانگان و درگیر اغتشاشات سیاسی و قومی داخلی، و حتی در دو قرن اخیر مورد هجوم سرمایه ای، کالایی، فرهنگی و نظامی قدرتهای خارجی قرار گرفته است. به هر حال در این کتاب از آن سنخ مسائل اجتماعی بحث می شود که متأثر از سیاستها و برنامه ریزیهای دولت است.

هر چند در تجزیه و تحلیل مسائل اجتماعی می توان از روشهای مختلفی برای شناخت جامعه استفاده کرد، ولی پیچیدگی تاریخ سیاسی و مسائل اجتماعی ایران ما را

از به کارگیری تنها یک روش بر حذر می‌دارد؛ لذا در بررسی مسائل اجتماعی ایران از سه روش شناخت، یعنی معیارهای شناخت ساختار طبقاتی و قشربندی اجتماعی، فرهنگ و خلیقات ایرانیان و دگرگونیهای اجتماعی سود جستیم. بدین ترتیب سعی می‌شود تعارض بروز کرده در امور اجتماعی جامعه ایران طی سالهای سلطنت محمدرضا شاه شناسایی و دلایل سقوط رژیم پهلوی از زاویه اجتماعی مورد بررسی قرار گیرد. هیچ نظام سیاسی نمی‌تواند با تضاد به زندگی خود ادامه دهد؛ به عبارت دیگر تعادل اجتماعی مستلزم رفع تعارضات سیاسی و شکافهای طبقاتی است. مشکل اساسی جامعه ایران عصر مشروطیت در حقیقت وجود تضاد بین کیفیت و کمیت تحولات اجتماعی، بین حرف و عمل و گسترش روند جدایی بین فرهنگ و اخلاق از اقتصاد و اجتماع بود؛ بدین دلیل تغییر و تحولات اجتماعی برنامه‌ریزی شده‌ای که توسط دستگاه حکومتی و نخبگان سیاسی حاکم به وجود آمد و واکنش مردم و جامعه نسبت به این دگرگونیها که در جنبشها، قیامها و انقلابهای یک قرن اخیر ایران بروز کرد، یکی از ویژگیهای مهم نگرش ما به تاریخ تحولات سیاسی و اجتماعی ایران است.

در تجزیه و تحلیل تاریخ اجتماعی ایران نباید تاریخ را به عنوان جریانی لایتغیر تلقی کرد. در مطالعه تاریخ باید عوامل دگرگون‌ساز اجتماعی را با یکدیگر ربط داد و در شناسایی عوامل اصلی و فرعی و ارزیابی آنها هر دو را مورد توجه قرار داد، چرا که این دو مکمل یکدیگرند و یکی بدون دیگری ابزاری ناقص است؛ به عبارت دیگر توجه به برخی از عوامل و نادیده گرفتن برخی دیگر، محقق را از دستیابی به استنتاجات درست باز می‌دارد؛ یعنی برای صدور حکم باید با توجه به شرایط مکانی و زمانی بررسی همه جانبه‌ای کرد و به نتیجه‌گیری پرداخت. اعتبار هر تحقیقی در زمینه بررسی تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران در برخورد انتقادی آن است؛ چرا که بدین ترتیب روشن شدن و رفع بسیاری از کاستیهای مطالعات تاریخی کمک می‌کند و راهگشای درک بهتری از تاریخ پیچیده و پرتحرک سیاسی و اجتماعی ایران معاصر است.

مسائل اجتماعی ایران عصر سلطنت محمدرضا پهلوی در شش فصل جداگانه بررسی شده است. به اعتقاد ما آشنایی با تاریخ اقتصادی و اجتماعی ایران، زیربنا و مقدمه‌ای برای درک و فهم درست و واقع‌بینانه نظام سیاسی و شیوه حکومتی پهلوی دوم است؛ مطالعه و بررسی غیرمغرضانه رویدادها و جریانهای سیاسی ایران در سالهای سلطنت پهلوی دوم، بدون تردید می‌تواند نسل معاصر را در مسیر زندگی خویش به نحو

واقع‌بینانه‌تری یاری دهد. در واقع به مصداق «گذشته، چراغ راه آینده است»، هر ملتی تنها با حافظه تاریخی، یعنی با آگاهی تمام از گذشته تاریخ سیاسی و اجتماعی خود می‌تواند جامعه‌ای پویا و سعادتمند پدید آورد. حکومت پهلوی همانند حکومت‌های خودکامه به دلیل خصلت و رابطاتی و وراقانونی‌اش تمایلی به بررسی واقع‌بینانه تاریخ و تبلیغ و گسترش آموزش آن نشان نمی‌داد و اگر هم در این زمینه تلاش اندکی انجام گرفت، از محدوده زندگی پادشاهان و نخبگان سیاسی فراتر نرفت و با وارونه جلوه دادن واقعیتها و بدنام کردن شخصیت‌های خدمتگزار به ملک و ملت و کلاً تحریف تاریخ ایران، وضع خویش را توجیه می‌کرد.

در این کتاب مؤلف تلاش می‌کند به نسل جوان توضیح دهد که دستگاه حکومتی محمدرضا شاه فاقد پویایی و مشروعیت لازم برای آموزش درست تاریخ گذشته ایران بوده است. در این کتاب سعی می‌شود با توجه به بضاعت علمی اندک و با استناد به منابع موجود، تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران در سالهای سلطنت پهلوی دوم بررسی شود تا امکان کمی برای درک و داوری آگاهانه درباره تاریخ گذشته فراهم آید. در عین حال باید پذیرفت که این کتاب کوششی مقدماتی است و با محدودیتهای مختلف و بسیار روبروست.

کتاب تاریخ تحولات سیاسی و اجتماعی ایران حاصل بیش از پانزده سال مطالعه و بحث و گفتگو و تدریس است. در نگارش این کتاب همچنین از ارشادات عالمانه همکاران محترم دانشگاهی که اینجانب را با گشاده‌رویی کامل راهنمایی کرده‌اند، بهره فراوان برده‌ام، که جا دارد در اینجا از صمیمیت مدنی‌گونه و بلندنظرانه یکایک آنان تشکر کنم، ضمن اینکه مسؤولیت هر گونه نارسایی و اشتباه در این بررسی تنها متوجه شخص نگارنده است.

دکتر سید علیرضا ازغندی

استاد علوم سیاسی دانشگاه شهید بهشتی